

TEMURIYLAR DAVRI UYG'ONISHNING SABABLARI VA OMILLARI

*Abdullayev Shuhratjon Hamidullayevich
KarimovMahmudjon Ahmadovich
IIV Namangan akademik litsey o'qituvchilari
abdullayevshuhratjon155@gmail.com
+99894 3790928*

ANNOTATSIYA

Amir Temur va temuriylar davrida O'rta Osiyo ilmu-fani, madaniyati yuksak cho'qqiga ko'tarildi. Maqolada, Mavarunnahrda XIV-XV asrdagi uyg'onish davrini yuzaga kelishi omillarini tahlil qilishga harakat qilindi. Bugungi kunda, Yangi O'zbekistonni barpo etish arafasida turgan mamlakatimiz uchun, uchunchi uyg'onish poydevorini yuzaga keltirishda, Temur va temuriylar davri andoza bo'lishi haqida fikrlar ilgari surildi.

ANNOTATSIYA

During the period of Amir Temur and the Timurids, the science and culture of Central Asia reached a high peak. In the article, an attempt was made to analyze the factors of the renaissance in Mavarunnahr in the 14th-15th centuries. Today, for our country, which is on the verge of establishing New Uzbekistan, ideas were put forward about how to take a model from the era of Timur and the Timurids in order to create the foundations of the third renaissance.

ANNOTATSIYA

В период Амира Темура и Тимуридов наука и культура Средней Азии достигли высокого расцвета. В статье предпринята попытка проанализировать факторы возрождения в Маваруннахре в XIV-XV веках. Сегодня для нашей страны, находящейся на пороге создания Нового Узбекистана, были выдвинуты идеи о том, как взять образец эпохи Тимура и Тимуридов, чтобы создать основы третьего ренессанса.

Kalit so'z va iboralar: Movaraunnahr, renesans, temuriylar,ilm-fan,Yangi O'zbekiston,madrasa,tabobat

Mamlakatimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritgach, haqqoniy tariximizni yaratish masalasi tarixchilarimiz oldidagi eng dolzarb vazifaga aylandi. Buyuk o'tmishimizni, ajdodlarimizdan bizga qolgan ma'naviy va madaniy merosimizni qayta tiklashga kirishdik. Bu yo'lda xalqimiz o'z kuchi va imkoniyatlariga tayanib

yurtimizning qadimiy tarixini tiklashga erishdi. Buyuk tariximizning asosiy obyektlaridan bo‘lgan ajdodlarimiz va ilm yo‘lida jasorat ko‘rsatgan ulug‘ ajdodlarimizning nomini qayta tikladik. Ana shu tariximizni o‘rganish esa har bir vatandoshimizning muqaddas burchidir. Zero, O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I. A. Karimov ta’kidlaganidek, “Tarix xotirasi, jonajon o‘lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash, milliy o‘zlikni anglashni, ta’bir joiz bo‘lsa, milliy iftixorni tiklash va o‘stirish jarayonida g‘oyat muhim o‘rin tutadi “[1:140]

O‘zbekiston tarixida Amir Temur va temuriylar davri davlatchiligi, ma’naviyati o‘zining salohiyati, mazmuni, tarbiyaviy kuchi va ta’siri bilan xalqimiz tarixida alohida o‘rin tutadi. Shuning uchun ham O‘zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov qayd etganlaridek, “...bizning tariximizda Amir Temurdek ulug‘ siymo bor ekan, uning qoldirgan merosi, pandu o‘gitlari bugungi hayotimizga hamohang ekan, oldimizda turgan bugungi muammolarni yechishda bizga qo‘l kelayotgan ekan, bizning bu merosni o‘rganmasdan, ta’riflamasdan, targ‘ibot qilmasdan haqqimiz yo‘q“[2:414]

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning “Amir Temur jahon tarixida qudratli va gullab-yashnagan davlat barpo etgan buyuk sarkarda va davlat arbobi sifatidagina mavqei tutmaydi. U o‘z poytaxti bo‘lmish Samarqandni yer yuzining chinakam madaniy va ilmiy markazlaridan biriga aylantirdi. Sohibqiron zamonasining ajoyib diplomati, davlatlar o‘rtasida do‘stona munosabatlar o‘rnatilishi va iqtisodiy aloqalar rivojlanishining tarafdori va buyuk sarkarda sifatida ham mashhur edi. U olimlar va hokimlar, me’morlar va shoirlarning buyuk homiysi yanglig‘ dong chiqargan“ [2: 4] - degan, fikrlarining tub mohiyatini ochib berish hisoblanadi.

Maqola orqali Amir Temur va temuriylar davrining O‘rta Osiyo ilmu-fani, madaniyati tarixidagi o‘rni, me’morchilik, shaharsozlik, Ulug‘bek rasadxonasi, saroy va bog‘lar qurilishi, Samarqand registoni, Temuriylar davrida tasviriy san‘at va uning turlari rivojlanishi, naqqoshlik, xattotlik san‘ati, Samarqand miniatyura maktabi va uning xususiyati, badiiy hunarmandchilik va uning turli shakllari, kulolchilik sohasidagi yangiliklar, Samarqandning o‘sha davrdagi ilm-fan markazi sifatidagi nufuzi, Samarqand ilmiy akademiyasi, “Ziji jadidi Ko‘ragoniy” asari, adabiyotning rivojlanishi, Chig‘atoy adabiyoti-o‘zbek adabiyotining vujudga kelishi sifatida, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Husayn Boyqaro, XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrdagi madaniy yuksalishning ahamiyati va uning umumiy omillari, Tasavvuf ta’limoti, Naqshbandiylik, XIV-XV asrlardagi ma’naviy-

madaniy rivojlanishda islom mafkurasining roli, Movarounnahrda tibbiyot, falsafa, tarix ilmi, kitobat san'ati, musiqa san'ati, hozirgi zamon fani tomonidan bu davr temuriylar Renessansi davri deb nom olishining asl sabablari va omillarini aks ettirishga harakat qilish hisoblanadi

Bu davrda ilm-fan sohasida ham katta ishlar amalga oshirilgan. Har qanday jamiyat va davlat taraqqiyoti va kelajagini fan va madaniyat ravnaqisiz tasavvur qilib bo'lmashini Amir Temur yaxshi tushungan. Shuningdek iste'dod egalari maxsus va doimiy e'tiborga muhtoj va loyiq bo'lishlari, noyob qobiliyat egalarini muhofaza qilish, ijodlari uchun sharoit yaratish, turmushlarini ta'minlash zarurligini yaxshi anglagan. Amir Temur olimu fozillar o'z maslaklari va dunyoqarashi yuzasidan jamiyat va davlat taraqqiyoti, zamonaviy ahvoli xususida boshqa ijtimoiy tabaqalarga nisbatan ko'proq bosh qotirishlari va bu orqali tegishli tajriba va bilimlarga ega bo'lib borishlarini yodda tutgan. Shu ma'noda Ibn Arabshohning quyidagi bayoni e'tiborli: "Amir Temur olimlarga mehribon bo'lib, sayyidu shariflarni o'ziga yaqin tutardi. Ulamolar va fozillarga to'la-to'kis izzat ko'rsatib, ularni har qanday kimsadan batamom muqaddam ko'rardi. Ularning har birini o'z martabasiga qo'yib, o'z ikromi hurmatini unga izhor etardi. Ularga nisbatan o'z muruvvati bisotini yoyardiki, bu muruvvati uning haybati bilan aralash edi. Ular bilan mazmunli bahs ham yuritar ediki, bu bahsida insofu hashamat bo'lardi"[4:69]

Biroq shu bilan birga mazkur omillarni yuzaga chiqarish, ular imkoniyatlaridan to'la foydalanish uchun yana bir muhim omil mavjud bo'lishini ham Sohibqiron yaxshi bilardi. Iqtisodiy va siyosiy jihatlardan qudratli davlatgina tilga olingan omillarni yuzaga chiqarish imkonini berish mumkin. O'z o'rnida, javob tariqasida, ilm va madaniyat rivoji davlat qudratiga qudrat, obro'siga obro' qo'shgan. Shuning uchun Amir Temur buyrug'iga ko'ra oliy o'quv yurtlari bo'lmish madrasalar va ularning o'quvchilarini moddiy jihatdan ta'minlab, stipendiyalar oshirilishi haqida farmonlar bergan. Bu haqda Mu'iniddin Natanziy shunday yozadi: "Faqirlar va ilm toliblari nafaqalari vaqf mulklari va madrasalarga, har birining holiga yarasha va voqif shartiga muvofiq belgilangan. (Ana shunday) vaqflarga hech ham va mutlaqo soliq solinmagan. (Amir Temur) o'z vazirlariga vaqf mulklaridan biron tanga mening xazinamga tushmasin deya ko'rsatma bergandi. (Sohibqiron) ilm, hikmat ahli va donishmand kishilar bilan (tezda) kirishib ketardi "[5:279-280]

Amir Temurning ilm-fanga bo'lgan munosabati haqida rus olimi Mixail Ivanin o'zining "Ikki buyuk sarkarda" asarida shunday ma'lumot keltiradi: "Amir Temur ilm-fanga homiylik qilar, olimlar bilan xalqlar tarixi va buyuk hukmdorlar tarjimai holi haqida suhbatlar o'tkazishni xush ko'rar, o'tgan davrdagi buyuk shaxslarning

ishlariga taqlid qilar xatolarini qaytarmaslik uchun ularning muvaffaqiyatsizliklarini qunt bilan o'rganar edi".[6:222]

Ilm va madaniyatga bunday munosabatni Sohibqiron umrining oxirigacha saqlab qoldi. Bu yo'ldan uning avlodlari ham yurdilar. Natijada temuriylar zamonida ko'plab madrasalar, kutubxonalar, maktablar barpo etildi. Ularda o'qish va o'qitish uchun dunyoning turli burchaklaridan yetuk olimlar taklif etildi

Fan va madaniyatning gullab-yashnashi temuriylar namoyandalarining barchalarida ko'rish mumkin. Ular o'z ona tillaridan tashqari fors, arab tillarini mukammal bilar, tarix, astronomiya, matematika, tibbiyot, she'riyat, husnixat, me'morchilik, diniy bilimlar borasida katta salohiyat sohibi edilar. Ular kitobga, ya'ni bilim va bilish manbaiga katta hurmat bilan qaraganlar. Shuning uchun ham Amir Temur, Shohruh, Boysung'ur, Ulug'bek, Pir Muhammad, Xalil Sulton, Sulton Xusayn, Badiuzzamon, Fariuddin Husayn Mirzo, Bobur Mirzo kabi podshohu shahzodalarning boy kutubxonalari kishilar og'ziga tushgan. Ulardan ko'pchilik bahramand bo'lgan. Amir Temur, Shoxrux, Ulug'bek, Sulton Husayn Boyqaro, Qutlug' Turkon Og'o, Malikat Og'o, Gavharshodbegim kabi temuriy hukmdorlar va malikalar hamda temuriylar xizmatida bo'lgan bir qator amirlar tomonidan Samarqand, Buxoro, G'ijduvon, Marv, Xirot, Yazd, Balh, Mashhad, Sheroz va boshqa shaharlarda o'nlab madrasalar barpo etildi. Xalil Sulton, Mirzo Ulug'bek, Iskandar Mirzo, Abu Bakr Mirzo, G'iyosiddin Boysung'ur Mirzo, Sulton Husayn Boyqaro, Badiuzzamon Mirzo, Shoh G'arib Mirzo, Fariuddin Husayn Mirzo, Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo va boshqa temuriylar nozik didli shoir ham bo'lib, turkiy va forsiyda she'r bitganlar. Tabiiy ravishda, katta-kichik shoirlarga homiylik qilganlar, iste'dodli qalamkashlarni parvarish aylaganlar. Shuning uchun ham temuriylar davri o'zbek va fors adabiyoti rivojida muhim bosqich sanaladi. O'zbek, umuman turkiy tilli adabiyot va forsiy adabiyot ravnaqida ulkan hissa kasb etgan Alisher Navoiy Abdurahmon Jomiy, Sakkokiy, Lutfiy, Atoiy kabi turkiyzabon shoirlar, Burundiq, Xo'jandiy, Ismat Buxoriy, Humoyun, Isfaroniy, Badriddin Chig'atoiy, Riyoziy Samarqandiy, Halokiy kabi forsiyzabon shoirlar hamda Eron, Ozarbayjon, Xuroson, Kichik Osiyoda ijod qilgan o'nlab nazm ustalari xuddi shu davrda yashaganlar va u yoki bu ma'noda temuriylar himmatidan bahramand bo'lganlar. Bu davra Abdulhay Pirahmad Bog'ishamoliy, Muhammad Halimiy, Sulton Ali Bovardiy, Shahobiddin Abdullo, Kamoliddin Behzod kabi naqqoshlar ham, Ahmad Rumi, Shomiy, Sulton Ali Mashhadiy, Abduxalil kotib kabi o'nlab xattotlar ham nom chiqarganlar

Temuriylarning ilm-fan va madaniyatga rag‘bati shu qadar bo‘lganki, Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari Hindistonda hukmronlik qilgan yillari bu mamlakat madaniy taraqqiyotida juda katta iz qoldiradi. Aniq fanlar rivojida ham temuriylar zamoni alohida o‘rin egallaydi. Birgina Ulug‘bek akademiyasi va unda olib borilgan fundamental tadqiqotlar Yevropo va jahon ilm-fanining yangi bosqichda rivojlanishiga kuchli ta‘sir ko‘rsatdi. Bu vaqtda Samarqandda o‘nlab mo‘tabar olimlar, astronomlar, matematiklar faoliyat ko‘rsatganlar. Qozizoda Rumi, Ali Qushchi, G‘iyosiddin Jamshid Koshiy, Jaloliddin Astrobodiy, Nizomiddin Birjondiy, Mirim Chalabiy, Mansur Koshiy, Abdulqodir Lohijiy, Muhammad Husayniy va boshqalar mazkur maktab nomoyondalari, izdoshlari edilar. Lekin eng iqtidorlisi Mirzo Ulug‘bek bo‘ldi. U Samarqandda o‘z davri va muayyan ma‘noda keyingi asrlar uchun ham katta ahamiyat kasb etgan fundamental fanlar rivoji uchun keng yo‘l ochib berdi. Ayniqsa Samarqandda rasadxonaning barpo etilishi olamshumul voqeaga aylandi. Yigirma yil atrofida olib borilgan yulduzlar harakatini uzluksiz kuzatish ishlari natijasida 1018 ta yulduzning ekliptik sistemadagi vaziyati aniqlandi. Rasadxona bosh o‘lchov asbobining aniqlik darajasi bir yoy sekundigacha bo‘lganligini hisobga olsak, yaratilgan yulduzlar jadvali to 17 asrga qadar optik asboblar kashf etilguncha, eng mukammal hisoblanganligini asossiz bo‘lmaganini bilamiz.

Qozizoda Rumiyning birinchi asari “Sharx ashkol at-ta‘sis” bo‘lib, unda Rumi samarqandlik olim Shamsiddin ibn Muhammad as-Samarqandiyning (XIII asr) geometrik risolasiga izohlar bergan. Bu risola Movarounnahr madrasalarida geometriya bo‘yicha darslik vazifasini o‘tardi. Mazkur izoh yuzasidan ko‘plab qo‘lyozmalar saqlanib qolgan. Uning ikkinchi asari “Sharh al-mulaxxas fi-l-hay‘a va-nujum”-xorazmlik olim Mahmud ibn Umar al-Chag‘miniy risolasiga yozilgan sharhdir. Qozizoda shu asar asosida Ulug‘bek madrasasida astronomiyadan dars berardi. Mazkur asar keng tarqalgan bo‘lib, dunyoning ko‘pgina kitob xazinalarida saqlanmoqda.

Amir Temur va temuriylar davrida madrasa oliy ma‘lumot beradigan markaz vazifasini bajargan. Musulmoln olamida birinchi madrasa X asrda Buxoroda barpo etilgan. Madrasa ilohiyat bilan bir qatorda dunyoviy fanlar: qounshunoslik, mantiq, matematika, geometriya, falakkiyot, tibbiyot, tarix, jo‘g‘rofiya, adabiyot, she‘riyat, arab tili va boshqa fanlar ham o‘qitilgan. Madrasada eng yetuk mutaxassislar ta‘lim bergan. Ularga alohida ish haqi to‘lanar edi. 1404 yilda Amir Temurning xotini Saroymulxonim eridan ruxsat olib o‘z otasi – Qozonxondan qolgan mablag‘ga Samarqandda madrasa qurdirgan. Tarixchi Xondamirning ma‘lumotiga ko‘ra, Xirot

hududining o‘zidagina 36 ta madrasa bo‘lib, bu madrasalarda ta‘lim olish uchun turli mamlakatlardan o‘quvchilar kelar edi. Xirot tevaragida joylashgan amir Feruzshoh madarsasi va honaqohi ayniqsa shuhrat qozongan edi. Injil kanali bo‘ylab, Dorushshifo shifoxonasining ro‘parasida joylashgan Ixlosiya madrasasi va Xalosiya xonaqohi Xusayn Boyqaro hukmronligi davrida barpo etilgan. Bu madrasa dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan tolibi ilmlar ta‘lim olishar edi. O‘sha davrning yetuk mudarrislari bo‘lgan amir Burhoniddin Atoullloh Nishopuriy, qozi Ihtiyoruddin Hasan Jurobiy, Amir Murjoz va Fasihuddin Muhammad Nizomiy shu madrasada o‘qishgan. O‘qitish tanlov asosida olib borilib, har oylik tanlovda bo‘shbayov o‘quvchilar tushirib qoldirilib, o‘qishni faqat kuchlilari davom ettirishgan. Ulug‘bek 4 madrasa – Buxoro va G‘ijduvonda bittadan, Samarqandda ikkita madrasa qurdirgan

Temuriylar davrida tibbiyot ilmiga, davolash, orastalik ishlariga, bu sohadagi qurilishlarga katta ahamiyat berilgan. Manbalarda, shu jumladan, Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Fasih Xavofiyning “Mujmali Fasihiy”, Xondamirning “Xulosat al-axbor” va boshqa asarlarida keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra, o‘sha davr shifoxonalarda madrasa va boshqa o‘quv yurtlarida bilim olgan yuzlab tabiblar ishlar edi. Tibbiyot olamida mashhur bo‘lgan asarlar, chunonchi Burhoniddin Nafisning “Kasalliklarning sabablari va alomatlari sharhi”, “Mo‘jaz al-qonun sharhi”, G‘iyos Mutabibning “Kasalliklar shifosi”, Mansur ibn Muhammadning “Inson tanasi va uning a‘zolari holatining sharhi”, “Kifoyatiy Mansuriy”, kabi yana boshqa qator tibbiyot borasidagi risolalar temuriylar davrida yozildi. Burhoniddin Nafis esa olimlik bilan bir qatorda Ulug‘bekning shaxsiy tabibi ham edi

Xirotda Umarshayxning xotini Mahdi ulyo Milkat oqa qurdirgan “Dorushshifo” mashhur bo‘lgan. Yuksak did va makhorat bilan bunyod etilgan mazkur shifoxona bilan uning shimol tarafida qurilgan Doral-huffoz orasida hovuz bo‘lib, unda tabiblar bemorlarni davolar edilar. Bundan tashqari, Bog‘i Zag‘onda ham dorush shifo bor edi. O‘sha davrning yetuk shifokorlari shifoxonalarda bemorlarni davolash barobarida madrasalarda va boshqa o‘quv yurtlarida mudarrislik ham qilishar edi. Ularning ba‘zilari ajoyib she‘rlar yoki o‘zga shoirlarning she‘riy asarlariga o‘xshatish hamda o‘zidan avval o‘tgan olimlarning tibbiyotga oid asarlariga arab, fors va turkiy tillarda sharhlar yozishgan

SHarafuddin Ali Yazdiyning va Ibn Arabshohning ma’lumotlariga ko‘ra, Amir Temur SHom (Suriya)dan Samarqandga o‘zi bilan birga tabiblar sardori Mavlono Jaloliddin, Mavlono Sulaymonni olib kelgan. Mavlono Fazlulloh Tabriziy Amir Temurning shaxsiy tabibi bo‘lgan. Bulardan tashqari, Amir Temur saroyida Mavlono

Izzaddin Ma'sud SHeroziy va Mavlono Farrux kabi mashhur tabiblar ham xizmat qilishgan. Kermonlik tabiblar oilasidan chiqqan Burhonuddin Nafis ibn Ivaz ibn Hakim al-Kermoniy Ulug'bek taklifiga ko'ra Samarqandga kelib shaxsiy tabiblik vazifasini bajargan.

U 1424 yili Najibuddin Samarqandiyning arab tilidagi "Kasalliklar sabablari va alomatlari" asariga sharh bitib, uni Ulug'bekka bag'ishlagan. Al-Kermoniy o'z asariga sharhlanayotgan asardan ba'zi parchalarni ham kitirgan. SHu tufayli uning asari fanga ma'lum bo'lib qolgan. G'iyosiddin Muhammad ibn Jaloliddin tabib fanning turli sohalari bilimdoni edi. U "Muolajoti ilohiy" nomli asarga qisqa, lekin mazmunli sharh tuzib, tabobat ilmida o'zini ko'rsatgan. Darvish Alining tabiblik mahoratini Alisher Navoiy yuqori baholagan. U Milkat oqaning Dorush shifosida mudarrislik qilgan. U nafaqat tabiblikda, balki she'riyat va mantiq ilmlarida ham zo'r mahoratga ega edi. Keyinchalik u G'iyosiy madararasida dars bergan, tomirdan qon chiqarish uslubini puxta egallagan. U tibbiyotga doir 2 ta asar yozib qoldirdi.

Mavlono Nizomiddin Abdulhay tabib avval Alisher Navoiyning Dorush-shifosida bemorlarni davolash bilan shug'ullangan. U shu qadar shuhrat qozongan ediki, Xoja Axror betob bo'lib qolganida, uni Samarqandga taklif qilganlar va u tez orada Xoja Axroni davolab, oyoqqa turg'izgan. Hirotga qaytgach. U Xusayn Boyqaro saroyida xizmat qilgan va xaramdagi bemorlarni davolagan.

Abdulxay tabib ko'proq qon tomirlar bilan bog'liq kasalliklarni davolash uslublarini puxta egallagan. Bu davrda yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, ushbu fan tarmog'ining keng rivojlanishiga qo'maklashdilar. Xalqni toza ichimlik suvi bilan ta'minlash uchun ko'pgina hovuz, kanallar, ariq qazilgan. Yuqumli kasalliklarning oldini olish uchun ariq va hovuzlardagi suvlar nihoyatda toza tutilgan.

Amir Temur faoliyatini, xususan, uning boy shaxsiyatini badiiy adabiyotsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Amir Temurning davlat siyosati tufayli turkiy tilda ham badiiy adabiyot keng rivojlana boshladi. XV asrning birinchi yarmida yashagan Yusuf Amiriyning "Dahnoma", Sayyid Ahmad Mironshohning "Tashshuqnoma", Sayyid Qosimiyning "Haqiqatnoma" kabi asarlarida noma janri sohasidagi shunday vorisiylik ko'zga tashlanib turadi.

Amir Temur davrida forsiy she'riyatda jahonga mashhur Hofiz SHeroziy, Kamol Xo'jandiy, Salmon Sovajiy kabilar ijod qilganlar. Alisher Navoiy o'zining "Majolisun nafois" tazkirasida yozishicha, Sohibqiron hayotida adabiyot juda katta ahamiyat kasb etgan. U, garchi o'zi she'r yozmagan bo'lsada, lekin mavjud she'riy

va nasriy asarlardan shuncha ko'p yod olgan va ularni o'z vaqtida, o'z o'rnida shunday yaxshi o'qir ekanki, bunga hamma qoyil qolgan ekan.

Amir Temur va uning avlodlari adabiyot va san'atga, ilm-fanga yaqin kishilar edi. Navoiy "Majolisun-nafois" tazkirasida 22 ta temuriy ijodkorlarning ism-sharifini zikr etib, ularning o'zlari va ijodlariga qisqacha to'xtalib o'tgan. Xusayn Boyqaro ijodi va devoni tahliliga maxsus sakkizinchi bobni bag'ishlagan.

Shohrux va Ulug'bek hukmronlik qilgan davrlarda Xurosonda va Movarounnahrda, "Majolisun Nafois"da xabar qilinishicha, Amir Qosim Anvar, Kotibiy, Xoja Ismatulloh, Bisotiy, Yahyo Sebak, Tusiy, Bobo Savdoyi, Mir SHohiy, SHarafuddin ali Yazdiy, Muhammad Muammoiy, Xoja Qumiy kabi o'nlab forsiyzabon shoirlar she'riyatning turli janrlarida muvaffaqiyat bilan ijod etganlar. Bu davrda Xurosonda Navoiy qayd etishicha, turkiygo'y shoirlardan Lutfiy, Atoyi, Amiriy, Yaqiniy, Gadoiy, Muqimiy, Latifiy, Xaydar Xorazmiy, Sayyid Xasan Ardasher, Ahmadiy kabilar yashab, ajoyib she'r va dostonlar yaratgan.

Adabiy jarayonda o'zbek va forsiyzabon shoirlar barobar huquqqa ega bo'lib, turkiy she'r ishtiyoqmandlari qancha ko'p bo'lsa, forsiy she'r talbgorlari ham ulardan kam emasdi. Ulug'bek davrida Movarounnahrda shoirlar bilangina emas, Xurosondagi forsiyzabon va turkiyzabon ijodkorlar bilan ham do'stona munosabatda bo'lgan. Masalan, Ulug'bekning Lutfiy she'rlarini XV asrning mashhur shoiri Salmon Sovajiy she'rlari bilan yonma-yon qo'yganligi, ya'ni tirik shoirning yaqinda o'tgan mumtoz shoir bilan tenglashtirilishi Lutfiy uchun katta sharaf edi.

Amir Temur va temuriylar tarix faniga ham katta e'tibor bilan qaragan. Tarixnavislik bobida SHarqda dong taratgan G'iyosiddin Ali, Nizomiddin Shomiy, Hofizi Abru, Mu'iniddin Natanziy, Sharaffidin Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir kabi tarixchilar temuriylar panohida yashab ijod qilganlar, ular haqida asarlar bitib mashhur bo'lganlar. Mazkur ijodkorlar ba'zi birlarining asarlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz. Nizomiddin SHomiy. Asl ismi Ali ibn Muhammad, ammo ko'pincha Nizomiddin SHomiy yoki Nizomiddin SHanbiy nomi bilan mashhur. Tug'ilgan yili aniq emas. Vafoti 1404-1409 yillar orasida yuz bergan. 1383 yildan Amir Temur xizmatida bo'lgan. Boshqa asarlari ham bo'lsa-da, uni mashhur qilgan "Zafarnoma"dir. "Zafarnoma" 1404 yili tamomlangan bo'lib, uni yozish tashabbusi shaxsan Sohibqironidan chiqqan. 1404 yili Amir Temur Ozarbayjon yurishidan qaytgandan so'ng SHomiy asarni unga taqdim qilgan. Demak, bu "Zafarnoma"ga Sohibqironning muborak nazarlari tushgan. Asar Amir Temurning taxtga chiqqanidan to 1404 yilga qadar O'rta Osiyo va Qozog'iston, Afg'oniston, SHimoliy Hindiston, Eron, Kavkazorti, arab mamlakatlari, Kichik

Osiyoda ro‘y bergan Amir Temur va temuriylar faoliyati bilan bog‘liq muhim voqealar bayonidan iborat. SHomiy asarni yozishda Amir Temur xizmatida bo‘lgan bitikchilar tomonidan tayyorlangan har bir yurish, siyosiy, ijtimoiy, madaniy voqealar haqidagi xisobotlar hujjatlarga tayangan. “Zafarnoma” Amir temur tarixini to‘la yoritgan ilk tarixiy asar hisoblanadi.

Amir Temur va temuriylar davri O‘rta Osiyo madaniyati tarixida alohida o‘rin tutadi. Bu davrdagi madaniy yutuqlar umumbashariy tsivilizatsiyasi (tamadduni) darajasida bo‘lgan. Madaniyat tarixidagi ushbu mumtoz davrda o‘zbek madaniyatining shakllanishi, bu davrdagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan bog‘liqdir. Temuriylar davrida tasviriy san‘at turli yo‘nalishlar bo‘yicha yuksaldi. O‘rta Osiyodagi qadimgi devoriy suratlar va umuman tasviriy san‘at an‘analari Amir Temur davrida yangi shakl va mazmunda tiklandi. Miniatyura san‘atiga ham avvalo naqsh sifatida qaralgan. Samarqanddagi temuriylarning saroy, qarorgohlarida qabul marosimi, jang voqealari, ov manzaralari, xalq bayramlari tasviri tushirilgan devoriy suratlar bo‘lgan. Ularda Amir Temur, o‘g‘illari, nabiralari, ayollari va kanizaklari tasviri aks ettirilgan. Ulug‘bek rasadxonasi devorida ham devoriy suratlar mavzu jihatdan rang-barang bo‘lib, uslubiy jihatdan miniatyura janriga yaqin bo‘lgan. Abdurahmon as-So‘fiyning falakiyotga oid asariga ishlangan bir suratda Andromeda yulduzlar turkumi chochlik ayol qiyofasida tasvirlanadi. Rasadxonada esa to‘qqiz falak ko‘rinishi, yetti gardish, yetti yoritqich yulduz daraja, vaqt bo‘limlari, Yer yuzining yetti iqlimi tasvirlangan.

Amir Temur davrida qurilgan SHirinbeka og‘a, Bibixonim, Tuman og‘a obidalarida naqqoshlik va hattotlik bilan birga tasviriy lavhalar ham mavjuddir. SHirinbeka og‘a maqbarasida rangli tasvir ko‘p bo‘lsa, qolgan ikki bino devorlarida oq va moviy rangdagi islmiy naqshlar tasvirlanadi. Hattotlik san‘ati taraqqiyotiga XV asrda ananaviy kufiy, nash, devoniy xatlari bilan birga peshtoqlarni bezovchi suls va tezkor-nasta’liq uslublari rivojlandi. Noyob qo‘lyozma asarlar ko‘chiriladigan maxsus ustaxona kitobatchilikning ravnaqiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

XIV-XV asrlar O‘rta Osiyo xalqlarining musiqa san‘ati taraqqiyotida ham yangi bosqich bo‘ldi. Yangi kuy va qo‘shiqlar, cholg‘u asboblari va musiqa nazariyasiga doir asarlar yaratildi. Mahoratli sozandalar, bastakorlar va hofizlar yetishdi. Abduqodir Nayiy, Qulmuhammad SHayxiy, Husayn Udiy, SHohquli G‘ijjakiy, Ahmad Qonuniy, Hoja Yusuf Andijoniy, ustod SHodiy, Najmiddin Kavkabiylar shular jumlasidandir. Mirzo Ulug‘bek, Jomiy, Navoiy va Binoiylar musiqa ilmiga oid asarlar yozib yangi kuylar ijod qildilar. IX-XII asrlarda shakllangan 12 maqom bu davrda takomillashdi. SHuningdek, keng ommaga

mo'ljallangan teatrlashgan tomoshalar - xalq sayllarida masxarabozlar, qo'g'irchoqbozlar, dorbozlar o'z san'atini namoyish qilgan.

Amir Temur davrida Samarqandda miniatyura maktabi tashkil topdi, bu davrda yetakchi rassom Xoja Abdulhay Naqqosh edi. Hozir Turkiya va Berlin kutubxonalarida saqlanayotgan ko'chirilgan xomaki miniatyura nusxalari XIV-XV asrlarga oid bo'lib, ular alohida shaxslar, daraxtlar, gyllap, kichik kompozitsiyalar, naqshlarda chiziqlar uyg'unligi, harakatlar aniqligi, qiyofalarning o'z o'rnida joylashtirilishi bilan ajralib turadi. Tarixiy shaxslarning qiyofalari ham miniatyuralarda aks etgan. Amir Temur qiyofasi tiriklik vaqtida aks etgan miniatyuralar hali topilmagan. Asl holatiga yaqin suratlar «Zafarnoma»ning dastlabki ko'chirilgan nusxalarida uchraydi. Uning bir muncha yorqinroq qiyofasi Hirotda (1467 y.) ko'chirilgan «Zafarnoma»da keltiriladi. Dastlab Mirak Naqqosh boshlagan va Kamoliddin Behzod yakunlagan ushbu miniatyuralar tarxining murakkabligi va serjilo ranglarning uyg'unligi bilan ajralib turadi.

SHarq miniatyurasining taraqqiyoti badiiy adabiyotning rivoji bilan bog'liq bo'lgan. Musavvirlar ko'pincha Firdavsiy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, so'ngra Jomiy va Navoiy asarlariga rasmlar ishlashgan. XIV asrda Rashiduddin Fazlullohning «Jome' ut-tavorix» tarixiy asariga ham miniatyuralar ishlangan. Bu an'ana temuriylar davrida ham davom ettirilib, SHarafuddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Xotifiyning «Temurnoma» kabi asarlarida jang lavhalari tasvirlanadi. Ayrim hollarda diniy asarlarga ham Makka va Madina kabi muqaddam joylar tasviri tushirilgan. Badiiy asarlarning ba'zilarida Muhammad payg'ambarning (muborak yuzlari niqob bilan to'silgan) odamlar orasida turgan holatlari va me'rojga chiqishlariga oid lavhalar uchraydi.

XV asr miniatyuralarining aksariyatida SHarq she'riyatining qahramonlari Layli va Majnun, Xusrav va SHirin, Rustam, Iskandar, Bahrom bilan bog'liq jang lavhalari tasvirlanadi. Umuman miniatyura san'ati musulmon SHarqining Iroq, Eron, Xuroson, Movarounnahr va Hindistongacha bo'lgan hududida muayyan bir davrning o'ziga xos badiiy - estetik hodisasi edi. Bu san'at temuriylarning homiylik faoliyati bilan bog'lik bo'lib, Isfaxon, SHeroz, Tabriz, Hirotda, Samarqand, Dehli kabi markaziy shaharlarda ilg'or miniatyura maktablari vujudga keldi. Samarqand miniatyura maktabi XIV-XV asrning birinchi yarmida shakllangan bo'lib, turli turkumda yaratilgan bu miniatyuralarda SHarqiy Turkiston san'atiga xos bo'lgan turkiy obrazlarda xitoy rassomchiligi ta'siri sezilib turadi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash mumkinki, Temur va temuriylar davrida ilm-fan va madaniyatning yuksalishining eng katta omillaridan biri mintaqaning yagona

davlatga birlashganligi va hududimizning Buyuk ipak yo‘li chorrahasiga aylanganligi bilan baholash mumkin. Jumladan, tadqiqod xulosalariga ko‘ra : Bu davrda ilmu fan taraqqiyotidagi muhim omillardan biri Amir Temur davlatining yirik saltanat bo‘lib shakllanganidadir. Bunda turli davlatlar orasida mavjud bo‘lgan to‘siqlar olib tashlangan va barcha sohalar ildam rivojlangan. Yigirma yetti davlatni birlashtirgan Amir Temur saltanatida katta integratsion jarayonlar uchun zamin yaratilgan hamda ilmu fan taraqqiyoti yuksak cho‘qqiga ko‘tarilgan .Bundan tashqari Amir Temur davrida ilm-fan tarqqiyotiga turtki bergan keyingi omillardan yana biri, Buyuk ipak yo‘lining muhim tarmog‘i shu hududdan o‘tganligi va uni rivojlantirilganligi dadir. Chunki Buyuk ipak yo‘li faqat savdo-sotiq rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatibgina qolmay, balki, ilm-fan tarqqiyotiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

- 1.Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O‘zbekiston, 1997. – B. 140.
- 2.Amir Temur – faxrimiz, g‘ururimiz. Qarang: Ma’naviy yuksalish yo‘lida. – Toshkent: O‘zbekiston, 1998, – B. 414.
3. «Amir Temur va uning jahon tarixidagi o‘rni» mavzusidagi xalqaro konferentsiya tezislari to‘plamiga yozilgan so‘z boshi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996, -B. 4.
4. Amir Temur tarixi, 2-kitob, – B. 69.
- 5.Natanziy. Muntaxab at-tavorix, – B. 279-280.
- 6.Mixail I. Ikki buyuk sarkarda: Chingizxon va Amir Temur harbiy san’ati va strategiyasi va taktikasi, -B. 222.
- 7.Usmonov Q. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi. Darslik. – T.: Sharq, 2007..
- 8.O‘zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. - T.: SHarq, 2000. 352. b.
- 9.O‘zbekistonning yangi tarixi. Uchinchi kitob. Mustaqil O‘zbekiston tarixi. – T .: SHarq, 2000. 361. b.
- 10.Murtazaeva R.X. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi. Darslik. - T.: 2003. 253. b.
- 11.Murtazaeva R.X., Doroshenko T.I i dr. Istoriya Uzbekistana. Elektronniy uchebnik dlya vuzov. – Tashkent. 2010. 231. b.
- 12.Murtazaeva R.X. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi. O‘quv qo‘llanma. – T.: Akademiya, 2010. 251. b.
- 13.Murtazaeva R.X. O‘zbekistonda millatlararo munosabatlar va bag‘rikenglik. O‘quv qo‘llanma – T., Universitet, 2007. 125. b.
- 14.Sa’dullaev A. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. O‘quv qo‘llanma – T.: Akademiya, 2000. 182. b.
- 15.Eshov B.J. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi. O‘quv qo‘llanma. - Toshkent, Ma’rifat. 2009. 238. b.